

प्रकरण ५ - वादन

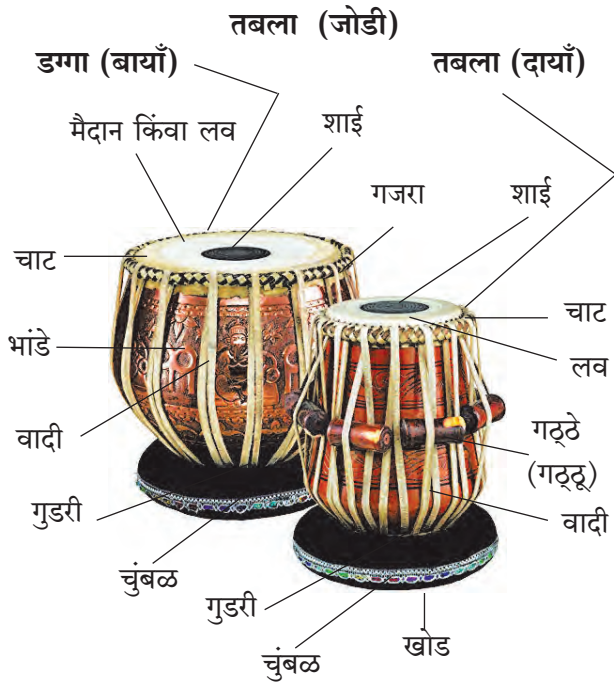
५.१ वाद्य परिचय

तबला

तबला हे अवनद्ध प्रकारातील लोकप्रिय तालवाद्य असून स्वतंत्र वादन आणि साथसंगतीला उपयुक्त वाद्य आहे. शास्त्रीय संगीतासाठी हे उपयुक्त तालवाद्य आहे.

उत्पत्ती : तबला हे नाव 'तबल' (म्हणजे नक्कारा) ह्या फारसी शब्दापासून उत्पन्न झाले. या वाद्याच्या उत्पत्तीविषयी निरनिराळी मते असली तरी, हे वाद्य बरेच प्राचीन असून काही विद्वानांच्या मते तबल्याचा प्रथम आविष्कार अमीर खुसरो यांनी केला तर काहींच्या मते दिल्ली घराण्याचे उस्ताद सिध्दारखाँ ह्यांनी पखवाजाचे दोन भाग करून त्याचे तबल्यात रूपांतर केले.

तबल्याची रचना : तबला या वाद्याचे दोन भाग असून एकाला डग्गा किंवा बायाँ व दुसऱ्याला तबला किंवा दायाँ असे म्हटले जाते. दोन्ही वाद्ये मिळून एकच वाद्य होत असल्याने त्याचा उल्लेख प्रचारात तबला असा केला जातो.

तबला किंवा दायाँ : अंगवर्णन

- **पुडी :** तबल्याचे तोंड चामड्याच्या आच्छादनाने मढवलेले असते. त्या आच्छादनास 'पुडी' असे म्हणतात. पुडीवर शाई, लव, चाट व गजरा इत्यादी घटक असतात.
- **शाई :** पुडीच्या मध्यभागी शाईचा गोलाकार थर दिलेला असतो. या शाईचा घेर सर्वसाधारणपणे तीन ते साडेतीन इंचाचा असतो. ही शाई धातूचा चुरा व अन्य पदार्थ मिसळून तयार केलेली असते.
- **लव :** शाईच्या भोवती असलेल्या गोलाकार भागास 'लव' असे म्हणतात.
- **चाट :** तबल्यावरील पुडीच्या कडेला व लवेच्या बाजूला असणाऱ्या चामडी पट्टीला 'चाट' असे म्हणतात.
- **गजरा :** पुडीच्या कडेला चाटीभोवताली वीण असणारी किनार असते. तिला 'गजरा' असे म्हणतात. गजन्याला सोळा घेरे असतात.
- **वादी :** गजन्याच्या प्रत्येक घेरांतून चामडी दोर ओवलेला असतो त्याला 'वादी' असे म्हणतात. तो डग्गाच्या तळाशी (गुडरीत) बांधलेला असतो. पुडीवरील ताण कायम ठेवण्यासाठी वादीचा उपयोग होतो.
- **गुडरी :** डग्गाच्या तळाशी लोखंडी रिंग/वादीचे एक कडे असते त्याला 'गुडरी' असे म्हणतात.
- **गट्टे :** पुडीला ताण देऊन तबला स्वरात मिळवण्यासाठी वादी खाली बसवलेल्या तीन इंच लांबीच्या व एक इंच जाडीच्या दंडगोलाकार लाकडी ठोकळ्यास 'गट्टे' असे म्हणतात. आठ गट्टे असतात.
- **खोड :** सिसम, सागवान, खैर, बिजासाग, आंबा अशा झाडांच्या बुंध्यांपासून तबल्याचे खोड बनवतात. या खोडाचा आकार वरच्या बाजूला निमुळता होत गेलेला असतो. वरील भागाचा व्यास ६ इंच तर खालचा भाग ९ इंचाचा असतो. या खोडाची उंची सर्वसाधारणपणे ७ इंचाची असते. हे खोड आतून पोकळ असते.

डग्गा किंवा बायाँ : अंगवर्णन

डग्गा डाव्या हाताने वाजवला जात असल्याने त्यास बायाँ हे नाव पडले. डग्ग्याचे भांडे हे पितळ, तांबे किंवा स्टील इ. धातूपासून बनवलेले असते. हे भांडे अर्ध गोलाकार असून आतील बाजूने पोकळ असते. पूर्वीच्या काळी ते मातीचेही बनवले जात असे. हे भांडे दहा ते बारा इंच उंचीचे असून त्याच्या तोंडाचा व्यास आठ ते नऊ इंच एवढा असतो.

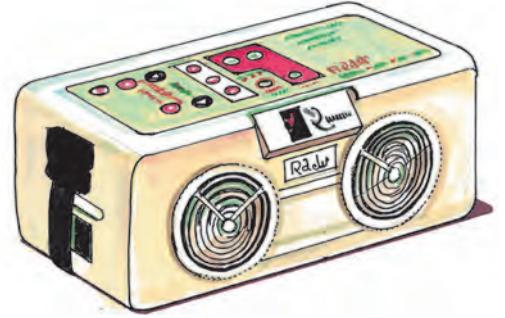
- (१) **पुडी** : डग्ग्याचे तोंड चामड्याच्या आच्छादनाने मढवलेले असते. त्याला 'पुडी' असे म्हणतात. यावर शाई, मैदान, चाट व गजरा ही अंगे असतात.
- (२) **शाई** : पुडीच्या एका बाजूला गोलाकार असा विशिष्ट शाईचा थर दिलेला असून तिचा घेर तीन ते साडेतीन इंच एवढा असतो. या शाईच्या थरांमुळे आवाज अधिक भरीव आणि घुमारेदार निघतो.
- (३) **मैदान** : शाईच्या भोवतालच्या भागाला 'मैदान' असे म्हणतात.
- (४) **गोट किंवा चाट** : डग्ग्यावरील पुडीच्या कडेला अर्धा ते पाऊण इंच रुंद अशी चामडी पट्टी असते. तिला 'गोट' किंवा 'चाट' असे म्हणतात.
- (५) **गजरा** : पुडीच्या कडेला चाटीभोवताली वीण असणारी किनार असते. तिला 'गजरा' असे म्हणतात. गजऱ्याला सोळा घेरे (छिद्रे) असतात.
- (६) **वादी** : गजऱ्याच्या प्रत्येक घेऱ्यातून चामडी दोर ओवलेला असतो त्याला 'वादी' असे म्हणतात. तो डग्ग्याच्या तळाशी (गुडरीत) बांधलेला असतो. पुडीवरील ताण कायम ठेवण्यासाठी वादीचा उपयोग होतो.
- (७) **गुडरी** : डग्ग्याच्या तळाशी लोखंडी रिंग किंवा वादीचे एक कडे तयार केलेले असते त्याला 'गुडरी' असे म्हणतात.

प्रसिद्ध कलाकारांमध्ये उस्ताद अहमदजान थिरकवाँ, उ. अमीर हुसेन खाँ, पं. अनोखेलाल, पं. सामता प्रसाद, उ. अल्लारखाँ, उ. झाकीर हुसेन अशी विविध काळातील तबला वादकांची नावे सांगता येतील.

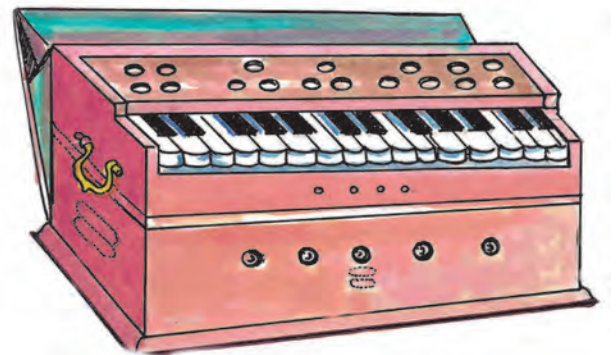
तबल्याचे आधुनिक स्वरूप :

इलेक्ट्रॉनिक तानपुऱ्याप्रमाणे इलेक्ट्रॉनिक तबलाही आज लोकप्रिय झाला आहे. रोजच्या रियाजात साथीसाठी तबला वादक नेहमीच उपलब्ध होऊ शकत नसल्यामुळे इलेक्ट्रॉनिक तबला सोईचा झाला आहे. तसेच तो हाताळण्यासाठी, कुठेही ने-आण करण्यासाठी सोयीचा आहे. तबल्याबरोबर इलेक्ट्रॉनिक लहेरा (पेटी) मशिनही आता उपलब्ध झाले आहे.

२. हार्मोनियम (संवादिनी)

हार्मोनियम हे वाद्य पाश्चात्य वाद्य असूनदेखील भारतामध्ये लोकप्रियता प्राप्त झालेले वाद्य आहे. भारतीय वाद्य वर्गीकरण पद्धतीमध्ये या वाद्यांचा समावेश सुषिर वाद्य प्रकारात होतो.

सध्या प्रचलित असलेल्या हार्मोनियम या वाद्याची निर्मिती फ्रान्सच्या अलेक्झांडर डॅबिन याने १८४० मध्ये केली. पाश्चात्य संगीतामध्ये हार्मनी हे तत्त्व प्रामुख्याने येत असल्याने हार्मोनियम हे नाव त्यास अनुकूल आहे. म्हणून या वाद्यास हार्मोनियम हे नाव दिले आहे.

हार्मोनियम रचना

(१) **कॅबिनेट** : कॅबिनेट हे लाकडी फळ्यांपासून तयार केलेली लाकडी मंजूषा किंवा पेटी असून ते लाकूड सिसम, देवदार, सागवान अथवा तून या लाकडापासून तयार केलेले असते. या खोक्याचे बूड पातळ सागवानी फळी किंवा देवदाराच्या फळीपासून बंद केलेले असते. या फळीवर स्वर दाब लक्षात घेऊन २ किंवा ३ स्प्रिंग बसवतात. त्यावर हार्मोनियमचा पोटभाता बसवतात. या भात्यावर खोक्याच्या मापाची एक फळी बसवलेली असते. या फळीला चार-पाच मोठी छिद्रे असतात. या छिद्राला लाकडी झडपा बसवून एका बाजूने त्या पातळ चामड्याने पक्क्या करतात. या पेटीच्या दर्शनी भागात स्टॉपर्स बसवतात. त्यामुळे आतील झडपांमध्ये ते लांब सळ्यांद्वारा उघडतात. हार्मोनियमच्या मागील बाजूस साधा भाता, दुहेरी भाता, वाद्याची रचना किंवा चार पाच घड्यांचा भाता असतो.

(२) **स्वर फलक** : खोक्याच्या वरच्या बाजूला स्वर फळीच्या चौकटीचे आच्छादन असते. या चौकटीचे दोन भाग करण्यात येतात. भात्याच्या बाजूने २-३ किंवा ३-४ छिद्रे आवश्यकतेनुसार पाडतात.

(३) **स्वरपट्ट्या** : पेटीच्या पुढच्या बाजूने या फलकांवर डावीकडून उजवीकडे स्वरपट्ट्याची ओळ केलेली असते. या स्वर पट्ट्यांवर एक लांब लाकडी पट्टी बसवलेली असते. या पितळी स्वरपट्ट्या स्वरफळीवरच्या छिद्रांवर घट्ट बसवतात. या ताणाची हालचाल स्प्रिंग पट्टीप्रमाणे होते. पट्टी दाबली असता छिद्रावरून ती वर उचलली जाते. बोट उचल्यावर ती पूर्ववत होते.

(४) **रीड किंवा सूर** : रीडवर हवेचा दाब पडल्याने हार्मोनियममधून आवाज उत्पन्न होतो. त्यामुळे रीड हा भाग अत्यंत महत्वाचा समजला जातो. उंचीप्रमाणे, घनतेप्रमाणे खर्ज, नर मादी असे स्वरांचे प्रकार पडतात. रीड हे पितळेचे किंवा ब्राँझ धातूचे केलेले असतात. एका पितळी चौकटीवर पितळेची अंक पट्टी एका बाजूला घट्ट बसवलेली असते. तिचे दुसरे तोंड मोकळे ठेवलेले असते. हवेचा दाब रीडवर पडल्याने ही पट्टी आंदोलित होते व आवाज उमटतो. या रीडच्या गुणवत्तेप्रमाणे हार्मोनियमची गुणवत्ता किंवा किंमत ठरते.

(५) **फिंगरबोर्ड किंवा कीबोर्ड** : स्वरपट्ट्यांना कीबोर्ड म्हणतात. या दोन प्रकारच्या पट्ट्या असतात (१) काळ्या पट्ट्या (२) पांढऱ्या पट्ट्या. या रुंदीने कमी असून किंचित वर आलेल्या असतात. यावरून काळी १, काळी २, काळी ३, काळी ४ आणि काळी ५ म्हणण्याची पद्धत रूढ झालेली आहे.

त्याप्रमाणे पांढरी १ ते पांढरी ७ अशा या पट्ट्यांची संख्या असते. एका सप्तकात काळ्या पाच व पांढऱ्या सात अशा एकूण १२ स्वरपट्ट्या असतात.

वादन पद्धती : वास्तविक हार्मोनियमवर वाजवले जाणारे स्वरसप्तक हे टेम्पर्ड किंवा समांतर स्वरसप्तक असते. त्यामुळे ते भारतीय स्वरसप्तकाच्या दृष्टीने सदोष मानतात. तरीसुद्धा अत्यंत सोयीस्कर वाद्य म्हणून हे वाद्य नवशिक्या तसेच ज्येष्ठ कलाकारांपर्यंत सर्वांच्याच दृष्टीने उपयुक्त असे आहे. या वाद्यातील रीडस हे योग्य तऱ्हेने होण्यासाठी ते तज्ज्ञ/कुशल व्यक्तीच्या हस्ते घर्षण करतात. याला 'ट्यूनिंग' म्हणतात.

सामान्यतः डाव्या हाताने हार्मोनियमचा बाहेरील भाता समप्रमाणात ओढून हवेचा भरणा करतात व त्याप्रमाणे बोटांच्या कुशलतेनुसार हार्मोनियम वादन केले जाते.

काही हार्मोनियम कलाकार : पं. गोविंदराव टेंबे, पं. आप्पा जळगावकर, पं. गुंडोपंत वालावलकर आणि पं. मनोहर चिमोटे असे अनेक हार्मोनियम वादक पुढे कलाकार म्हणून प्रसिद्ध झाले.

पं. गोविंदराव टेंबे

पं. आप्पा जळगावकर

हार्मोनियममधील प्रगती

पाश्चात्य सुरावटीप्रमाणे बनलेले हार्मोनियम हिंदुस्थानी संगीतासाठी कधी उपयोगात आणले जाण्याची शक्यताच नव्हती. परंतु उस्ताद अब्दुल करीम खाँचे शिष्य बाळकृष्णबुवा कपिलेश्वरी यांनी गंधार ट्युन्ड हार्मोनियम बनवून ते गायकीला योग्य बनवले. गं.बा. आचरेकरांनी श्रुति हार्मोनियम बनवले. त्यांच्याच चिरंजीवांनी बा.गं. आचरेकरांनी पुढे कार्य चालवले. डॉ. विद्याधर ओक यांनी २२ श्रुतींची मेलोडियम बनवली आहे.

३ तंतुवाद्य - तंबोरा

तंबोरा किंवा तानपुरा म्हणजे नादब्रह्म होय. या वाद्यावर गीत किंवा गत वाजत नसते. त्यातून फक्त षड्ज बोलतो. त्याच्या ४ तारा 'प सा सा सा' या स्वराने लावतात आणि अशा सुरेल तानपुण्याच्या तारा एक संधी, एका विशिष्ट लयीत, एकाच वजनाने छेडित राहिले तर आसमंत निनादून जातो. एक प्रकारचे सुरेल स्वरवलय निर्माण होते, गुंजन निर्माण होते आणि श्रोत्यांची स्वर समाधी लागते. गायकाला तंबोऱ्याचा स्वर अत्यंत आवश्यक असतो.

तंबोरा वाद्याची बनावट

हे वाद्य कडू भोपळा आणि साग किंवा तून या लाकडाच्या साहाय्याने बनवितात. तंबोऱ्याचे तुंबा, दांडी, तबली, तारदान, घोडी, खुंट्या इ. भाग असतात. भोपळा विशिष्ट आकारात कापून त्यावर लाकडी आच्छादन घातलेले असते. त्यालाच तबली म्हणतात. तुंबा आणि तबली यांना लांब व आतून पोकळ अशी दांडी जोडतात. दांडीवर वरच्या बाजूला तारा टेकण्यास हस्तीदंती पाचरपट्टी असते, तिला मेरू म्हणतात. मेरूच्याच थोड्या अंतरावर एक चार छिद्रे असलेली दुसरी पाचरपट्टी (तारदान)

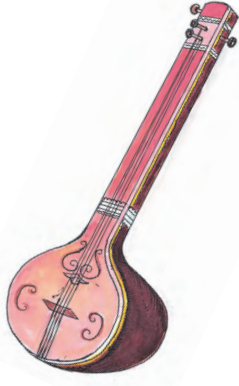
आपणांस माहित आहे का ?

हार्मोनियम या वाद्याचा पहिला प्रयोग मराठी संगीत नाटकांच्या माध्यमातून सुरू झाला तो १८८२ साली. संगीत शाकुंतल या पहिल्या संगीत नाटकाने ऑर्गनचा उपयोग केला. त्यानंतर संगीत सौभद्र हे नाटक ही ऑर्गनच्या साथीने गाजले. मराठी संगीत नाटकानी शास्त्रीय संगीतातल्या बंदिशींचाही पदांसाठी उपयोग केला आणि त्यातूनच हार्मोनियमने हिंदुस्थानी शास्त्रीय संगीतामध्ये आपले स्थान बळकट केले. नाट्यसंगीताच्या माध्यमातून एका स्वतंत्र स्वरवाद्याची देणगी भारतीय संगीताला मिळाली.

हेही जाणून घ्या

भारतीय संगीत मूलतः बैठकीचे असल्याने खाली बसून वाजवण्यासाठी या वाद्यात मूलभूत बदल झाले ते बंगालच्या कारागिरांनी बनवलेल्या हातपेटीमुळे कलकत्त्याच्या द्वारकादास या फर्म ने आधुनिक हातपेटीची पहिल्यांदा निर्मिती केली. त्यानंतर महाराष्ट्रात टी. एस. रामचंद्र अँड कंपनीने निर्मिती सुरू केली, त्यानंतर गुजरात मध्ये अहमदाबाद येथे गणपतराव बर्वे यांनी हातपेट्या बनवल्या. दुसऱ्या महायुद्धानंतर ऑर्गनची आयात बंद झाल्यावर भावनगरमध्ये पालिटाणामध्ये पेट्यांसोबतच ध्वनिपट्ट्यांची निर्मिती सुरू. महाराष्ट्र, बंगाल, पंजाब, गुजरात प्रांतात दर्जेदार हार्मोनियम बनवल्या जाऊ लागल्या. बेळगावात झीलू सुतार आणि रामचंद्र हुदलीकर यांनी उत्तम दर्जाच्या हार्मोनियम बनवल्या. २२ श्रुतियुक्त हार्मोनियम बनवण्यात हुदलीकरांचा हातखंडा होता.

असते. त्यातून त्या चारतारा ओवून घेतलेल्या असतात व पुढे चार खुंट्यांना पिळवटून ठेवलेल्या असतात. तबलीवर पाटाच्या आकाराची लहान घडवंची असते तिला घोडी असे म्हणतात. तारदान व मेरू यातून येणाऱ्या तारा या घोडीवर येतात व तेथून त्या भोपळ्याच्या बैठकीत दर्शनी भागात बसवलेल्या खास लाकडी पट्टीत छिद्रे पाडून घट्ट बसवल्या जातात. घोडीवर तारा जेथे टेकतात, त्याला 'जव्हारी' असे म्हणतात. तंबोऱ्याच्या तारांचे अनुरणन

व्हावे लागते. त्या साठी जव्हारीच्या ठिकाणी रेशमी अथवा साधा दोरा वापरतात. तंबोऱ्याचा आवाज कुंद येऊ लागल्यास जव्हारी बदलावी. जव्हारी काढणे हीदेखील एक कला आहे. ते कौशल्याचे काम आहे.

तंबोरा मिळवणे

तंबोरा नेहमी 'प सा सा सा' या स्वरात मिळवतात. मधल्या तारांना जोडीच्या तारा म्हणतात. पहिली तार मंद्र पंचमाची असते आणि शेवटची चौथी तार खर्जाची म्हणजेच मंद्र 'सा' ची असते. तंबोरा चांगला सुरेल मिळाला म्हणजे पंचमाच्या तारेतून रिषभ आणि खर्जाच्या तारेतून गंधार हे स्वर स्पष्टपणे ऐकू येतात.

ज्या रागात पंचम वर्ज्य असतो अशा वेळी पंचमाचा तंबोरा मध्यमात किंवा निषादात मिळवतात. उदा. राग रागेश्रीमध्ये पंचम वर्ज्य असल्याने मध्यम हा मुख्य स्वर असल्याने तार मध्यमात लावली जाते.

तारा एकामागून एक छेडल्या जात असल्याने, स्वरलहरींची वर्तुळे एकमेकांत मिसळून संपूर्ण वातावरण भरून राहील असा एकसंध नाद निर्माण होतो, त्यातही दोन तारा मध्य सप्तकाच्या षड्जात आणि एक खर्जात लावल्याने गायक/वादकाला इतर स्वरांचा आधारभूत असा षड्ज सहज सापडतो आणि गायन, वादन सुरात आहे की नाही हे जोखता येते.

तानपुरा छेडताना मध्यमेने पहिली तार आणि तर्जनीने इतर तारा छेडल्या जातात, बोटे तारांना शक्य तितके समांतर ठेवून तार छेडली जाते.

इलेक्ट्रॉनिक तानपुरे

सध्या इलेक्ट्रॉनिक (Digital) तानपुरे वापरण्याचे प्रमाण लक्षणीय आहे. वापरण्यास याचे मुख्य कारण म्हणजे आकाराने लहान पेटीच अत्यंत सोयीचे ठरतात. न्यायला सोपे, स्वर चढला किंवा उतरला हा प्रकार यात होत नाही. जो भोपळ्याच्या तानपुर्यात होत राहतो. परंतु तानपुरा हा गायकाच्या गातानाच्या आवाजाला अनुसरून त्याच्या पट्टीत जुळवला जातो. अर्थात गायकाच्या गळ्यानुसार त्या-त्या स्वराच्या अचूक स्वरलहरीपेक्षा कमी-अधिक पट्टीत जुळवला जातो.

४. पखवाज

अवनद्ध वाद्याचा राजा म्हणून 'पखवाज' या वाद्याला भारतीय संगीतात ओळखले जाते. प्राचीन अवनद्ध वाद्याच्या 'पुष्करवाद्य' गटातील हे वाद्य आहे. प्राचीन काळी याला मुरज असे ही म्हणत.

भारतातल्या विविध प्रांतीय संकीर्तन परंपरेमध्ये याच प्रकारची वाद्ये आहेत. जसे ब्रज प्रांतातील मंदीलरा, दक्षिणेतील मृदंगम, ओडीशातील मर्दल, बंगाली खोल, मणीपुरी पुंग इत्यादी. एक आदीवाद्य म्हणून शास्त्रीय संगीतात पखवाज या वाद्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. विशेषतः धृपद-धमार गायनाच्या संगतीसाठी पखवाजाचा मोठ्या प्रमाणात उपयोग केला जातो. स्वतंत्र वादन करताना तालाचा प्रस्तार, परण, गती, चक्रधार, रेले अशा रचना यामध्ये प्रस्तुत केल्या जातात.

कथक नृत्याबरोबर ही संगतीसाठी पखवाज वाजवला जातो. अलीकडील काळात पखवाजाचे प्राबल्य कमी झाले असले तरी फ्युजनसारख्या नावीन्यपूर्ण प्रकारामध्ये, विविध तंतुवादये, सुषीर वाद्यांबरोबर वर्तमानात पखवाजाची साथ कलावंत करीत आहेत.

आपणांस माहीत आहे का ?

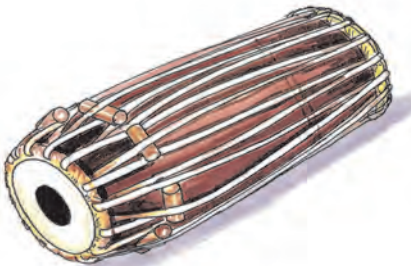
नारद मुनींच्या हाती असलेली तंबूरी, शास्त्रीय संगीतात वापरला जाणारा तानपुरा ही तंबूरीचीच बदललेली आवृत्ती आहे. फक्त आकार मोठा असतो. उत्तरेकडील तंबोऱ्याचे बूड भोपळ्याचे असते, तर दक्षिणेतील तंबोऱ्याचे बूड तंबूरीप्रमाणे लाकडाचेच असते. उत्तम प्रतीचे तंबोऱ्याचे भोपळे महाराष्ट्रात पंढरपूर भागात होतात, शिवाय झांजीबार बेटातून आयात केले जातात. उत्तम तंबोऱे महाराष्ट्रात मिरज येथे बनवले जातात. संपूर्ण भारतात मिरज तानपुरे प्रसिद्ध आहेत. दक्षिणी तंबोऱ्याचे कुडम म्हणजे बूड व मान लाकडाच्या एकाच लाकडातून बनवतात मात्र उत्तरेतील तानपुर्याचे बूड भोपळ्याचे बनवतात त्यामुळे मानेसाठी वेगळे लाकूड वापरतात. भोपळ्याचा घेर सुमारे ७० ते ९० सें. मी व दांड्याची लांबी १०५ ते १२० सें. मी. असते.

लक्षात घ्या.

तंबोऱ्याच्या आवाजाची प्रत मुख्यतः घोडीवर ठरते. काटकोन चौकोनी आकाराची ही घोडी सुमारे ६ सें. मी. लांब, ३ सें. मी. रुंद व दोन सें. मी. उंच असते. ती शिसवी लाकडाची, हस्तीदंताची किंवा उंटाच्या हाडाची बनवतात. तंबोऱ्याच्या आवाजाचे रहस्य घोडीच्या उतारात दडलेले असते.

पखवाजाची रचना

पखवाजाच्या लाकडात कोरलेल्या एकसंध शरीराची चामडी बांधलेली दोन मुखे असतात. एका बाजूच्या मुखास 'सुराचे मुख' म्हणतात. त्याला गजरा, चाट, लव व धातूच्या मिश्रणाने बनवलेली शाई लिंपलेली असते. तर दुसऱ्या बाजूस 'धूम' किंवा 'धामा' असेही म्हणतात. या बाजूवर कणकेचा (गव्हाचे पीठ) वापर केला जातो.

वादन पद्धती

पखवाजाचा ध्वनी अत्यंत गंभीर, गुंजनयुक्त असतो. दोन्ही हातांच्या पंजाच्या जोरदार आघातानी पखवाज वाजवला जातो. किर्तनात तिर्वईवर उभा टाकून तर दिंडी, चक्री भजनात गळ्यात बांधून नाचतही हे वाद्य वाजवले जाते.

पखवाजावर वाजवले जाणारे विविध ताल

आदीताल, सुलताल, चौताल, तेवरा, गजझंपा, धमार इत्यादी.

घराणे – नानासाहेब पानसे, कुदऊंसिंह, श्री नाथद्वारा, दरभंगा, रामपुर, अवधी, मथूरा, बाँदा, पंजाब इ.

कलावंत – पं. लक्ष्मीनारायण पवार, पं. अर्जुन शेजवल, पं. दालचंद शर्मा, कुदऊंसिंह, पं. नाना पानसे, पं. घनश्याम पखावजी, पं. सखरामपंत आगले, पर्वतसींह, पं. आयोध्याप्रसाद, पं. भवानीशंकर.

५.२ वाद्य वर्गीकरण

भारतीय संगीतात गायनाप्रमाणे वादनालाही महत्त्वाचे स्थान आहे. वादनाशिवाय गायनाला पूर्णत्व नाही. प्राचीन काळापासून शिल्पकलेत, चित्रकलेत, मूर्तिकलेत वाद्यांचा उल्लेख आढळतो. तसेच रामायण महाभारतातील ग्रंथात गायन-वादन-नर्तनाचा उल्लेख मिळतो.

वाद्यांचा नाद, आकार, प्रकार, उपयोग, वादनशैली, नादोत्पत्ती इत्यादींनुसार वाद्यांचे चार प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाते.

भारतीय वाद्यांचे प्रकार

(१)	(२)	(३)	(४)
तत्	सुषीर	अवनद्ध	घन
वाद्ये	वाद्ये	वाद्ये	वाद्ये
(तंतू वाद्ये)	(वायु वाद्ये)	(चर्म वाद्ये)	(धातूने युक्त)

(१) तत्वाद्ये : ज्या वाद्यांमधून तारांच्या साहाय्याने स्वर उत्पन्न होतात, त्या वाद्यांना 'तत्वाद्ये' असे म्हणतात. या मध्ये (अ) तत् वाद्य, (ब) वितत् वाद्य असे दोन प्रकार पडतात.

(अ) तत् वादये : नखी, मिजराब किंवा बोटांच्या साहाय्याने तारा छेडून वाजवल्या जाणाऱ्या वाद्यांना 'तत् वादये' असे म्हणतात. उदा. तंबोरा, सतार, सरोद, वीणा स्वरमंडल इत्यादी.

(ब) वितत् वादये :- जी वादये गजाच्या साहाय्याने वाजवली जातात त्यांना 'वितत् वादये' असे म्हणतात.

उदा. व्हायोलीन, सारंगी, दिलरूबा

(२) **सुषीर वादये :** जी वादये हवेच्या मदतीने वाजवली जातात त्यांना सुषीर वादय असे म्हणतात. याचेही दोन प्रकार आहेत.

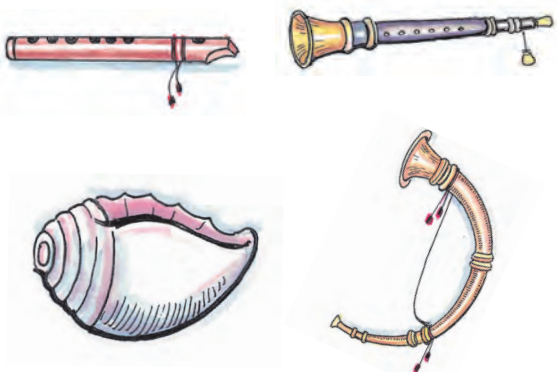
(अ) रीड किंवा पत्तीच्या साहाय्याने वाजवली जाणारी वाद्ये.

उदा. संवादिनी (हार्मोनियम), पायपेटी
इत्यादी.

(ब) फुंकेच्या साहाय्याने वाजवली जाणारी वादये.

उदा. बासरी, बिगुल, शंख, शहनाई, क्लॉरनेट
इत्यादी.

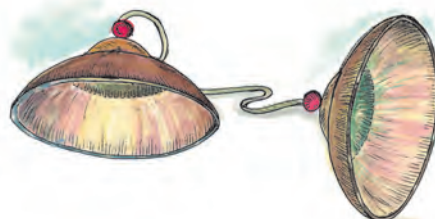

(३) **अवनद्ध वाक्य :** जी वाक्ये चामड्याने मढवलेली असतात त्यांना 'अवनद्ध वाक्ये' असे म्हणतात.

उदा. मृदंग, पखवाज, तबला, ढोलक, नाल,
ताशा, नगारा, डफ, खंजिरी, डमरू इत्यादी.

(४) **घन वाद्य :** जी वाद्ये विशिष्ट धातूच्या साहाय्याने एकमेकांवर आघात करून वाजवली जातात त्यांना ‘घन वाद्ये’ असे म्हणतात.

उदा. जलतरंग, काष्ठतरंग, मंजिरी, चिपळ्या,
घुंगरू, टिपरी, लेझीम, घंटा, झांज इत्यादी

हे लक्षात ठेवा

सुषिर (एरोफोन्स) : फुंकून वाजवायची वादये शंख, पावा, बासरी, अलगूज, फ्लूट, सनई, सुंद्री, सॅक्साफोन इत्यादी.

तंतू (कॉर्डोफोन्स) : तारांवर बोटाने, नखीने किंवा इतर छोट्या वस्तूने आघात करून वाजवली जाणारी वादये. सितार, सरोद, वीणा, गोदट, वाद्यम, संतूर, सूरबहार, व्हायोलिन, गिटार, लायर, सारंगी, चित्रवीणा इत्यादी.

अवनद्ध (मॅम्ब्रानोफोन्स) : माती किंवा लाकूड किंवा धातू यावर चामडे घट्ट ताणून बसवलेली, हाताने किंवा इतर वस्तूने आघात करून वाजवायची वादये मृदंग, पखवाज, ढोल, तबला, ढोलक, ताशा घटम्, पाश्चात्य ड्रम्स इत्यादी.

घन (इंडिओफोन्स) : कांसे, लाकूड, पितळ किंवा इतर धातू एकमेकांवर आपटून, आघात करून किंवा हाताने वाजविली जाणारी वादये घंटा, टाळ, मंजिरा, झांजा, खडताल, चिपळ्या, सिम्बल्स, लाकडी पट्ट्या इत्यादी. याशिवाय वाजवली जाणारी इलेक्ट्रॉनिक्स वादये.

चर्चा करा व शोधा

वादये कशामुळे निर्माण झाली असतील? निसर्गातील कोणत्या घटना, प्रसंग, वादये निर्मितीस कारणीभूत ठरल्या असतील?

वाद्यनिर्मिती मागील वैज्ञानिक तत्त्वे कोणती?

हे जाणून घ्या.

‘वद्’ या धातूपासून ‘वाद्य’ हा शब्द निर्माण झालेला आहे, अर्थात ‘वद्’ शकते ते म्हणजे ‘वाद्य’ ‘शब्द’ अथवा ध्वनिची अभिव्यक्ती ज्याद्वारे केली जाते त्याला ‘वाद्य’ म्हणतात. आतोघ, अर्थात वाद्यसंगीत. (www.wisdomlib.org) वाद्य आणि त्यातून निघणारानाद अर्थात ध्वनी हे अभिन्न आहेत. गोठवलेल्या स्वरांचे एक रूप म्हणजे ‘वाद्य’ होय.

५.३ ताल परिचय

परिशिष्ट पहावे.

माझा अभ्यास

- प्र.१ तबल्याचे चित्र रेखाटून त्याच्या विविध भागांना नावे द्या.
- प्र.२ हार्मोनियमच्या विविध भागांची ओळख करून घ्या.
- प्र.३ विविध प्रकारच्या हार्मोनियमची माहिती लिहा.
- प्र.४ हार्मोनियमचे चित्र रेखाटून करून विविध भागांना नावे द्या.
- प्र.५ तानपुऱ्याची आकृती काढून विविध भागांना नावे द्या.
- प्र.६ तंबोऱ्याची बनावट कशी असते ते स्पष्ट करा.
- प्र.७ पाश्चात्य संगीतात वाजवल्या जाणाऱ्या विविध वाद्यांची यादी तयार करून त्याचे वर्गीकरण करा.
- प्र.८ खालील तालांची माहिती लिहा.

(अ) रूपक

(ब) झपताल

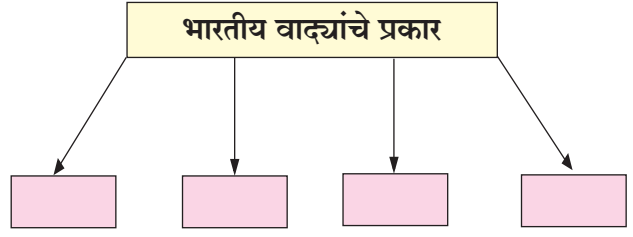
प्र.९ मात्रांनुसार ताल ओळखा.

(अ) मात्रा - १०

(क) मात्रा - १६

(ब) मात्रा - ७

प्र.१० आकृतिबंध पूर्ण करा.

प्र.११ शेजारी दिलेल्या वाद्यांच्या यादीतून आकृतिबंध पूर्ण करा.

(१) तंतू वाद्य		(१) ढोलक (२) तार (३) बासरी (४) टाळ (५) तबला (६) हार्मोनियम (७) सारंगी (८) ढोलकी (९) तंबोरा (१०) जलतरंग
(२) घन वाद्य		
(३) सुषिर वाद्य		
(४) अवनद्ध वाद्य		

उपक्रम

- (१) आपल्या परिसरातील नामांकित तबलावादकांची माहिती संकलित करा.
- (२) तबल्याची पुडी कशी तयार करतात हे एखाद्या कारागिराकडे जाऊन समजून घ्या व नोंदवहीत लिहा.
- (३) हार्मोनियमवर विविध स्वरालंकार वाजवण्याचा सराव करा.
- (४) तुमच्या परिसरातील हार्मोनियम कलाकारांची माहिती संकलित करा.
- (५) तानपुरा तयार करण्याच्या कारखान्यास किंवा कारागिरास भेट द्या.
- (६) Digital Tanpura (Electronic Tanpura) व Acoustic तानपुरे ऐका, दोन्हीच्या आवाजातील फरक अनुभवा.
- (७) विविध तालांची माहिती संकलित करा.

चर्चा करा

उत्तरी आणि दक्षिणी तानपुर्याच्या बनावटी संदर्भात चर्चा करा व इंटरनेटवरून यासंबंधी अधिक माहिती मिळवा.